

Kur'an'ın Azerbaycan'da Yaygın Tefsir ve Tercümelere

Doç. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI

Özet: Türkler, Müslüman oluşlarını izleyen erken dönemlerde inandıkları dinin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'i kendi dillerine tercüme etmeye başlamışlar ve Azerbaycanlı âlimler de bu çalışmalarında yerlerini almışlardır. Azerbaycan, Sovyet Rusya çatısı altına girilmeden önce Kur'an'ın tercüme ve tefsir edilmesi konusunda Azerî din bilginleri, Osmanlı müfessirlerinin oluşturduğu tefsir geleneğini izlemişlerdir. Bağımsızlıklarını yitirdikten sonra ise, bağımlı buldukları devletin dinî ve kültürel baskılarının doruk noktasına çıktığı yıllarda çok kısıtlı ve zor koşullar altında kalmışlar ve gün yüzüne çıkabilecek bir çalışma ortaya koyamamışlardır. Bu süreler içinde dinî bilgilenmeler, islam hakkında objektifliğini yitirmiş olan oldukça zengin Rusça yazılmış tslamî literatür kanalıyla olmuştur. Bu dönemdeki Kur'an tercümelerinin çoğunluğu da, orijinal metne hiç bakılmadan Batı dillerindeki, özellikle de Fransızca çevirilerden Rusça'ya aktarılarak yapılan yanlışlarla dolu tercümelere, öncekilerde göre daha başarılı sayabileceğimiz iki tercüme Azerbaycan'da yaygındır. Bunlardan birisi tanınmış Rus oryantalist G. S. Sablukov'un, ikincisi de t. Y. Kraçkovski'nin Kur'an tercümeleridir. Rus istilasından önce Azerbaycanlı iki Kur'an müfessirinin kendi dilinde hazırladığı tefsirler dikkati çekmektedir. Bunlardan biri Mir Muhammed Kerim Ağa'nın Keşfu'l-Hakâyık an Nüketi'l-Ayâti ve'd-Dekâyık, diğeri ise Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekvî'nin, Kitâbu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an adlı eserleridir. Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'da Kur'an'ı Azerbaycan Türkçesine tercüme girişimleri yoğunlaşmıştır. Bunlar arasında Ziya Bünyadov ve Vasim Memmedaliyev'in birlikte hazırladıkları, 1992 yılında Baku'de ve 1997'de Ankara'da yayımlanan Kur'an tercümesi, önemli bir boşluğu başarıyla doldurmuştur. Bu konudaki çalışmalar artarak devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kur'an, Tefsir, Tercüme.

* *Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - KAYSERİ*
erdoganp@erciyes.edu.tr

Giriş

Kur'an'ın Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmesine ilişkin tarihin, Türklerin Müslüman oluş tarihleriyle birlikte başlayan süreç içinde değerlendirilmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Çahşmamızda bu çerçevede bir durum tespiti yapılmayacak, Kur'an'ın tefsir ve tercümesi tarihinin Azerbaycan'daki mevcut durumunu, bağımsızlık öncesi ve sonrasıyla ilişkilendirilmiş bir biçimde ele alacağız. Başka bir deyişle, Sovyetler Birliği yönetimi ve sınırları içinde kalınan dönemler ve bağımsızlık sonrası yıllarla yazımız sınırlı kalacak ve içerik de buna göre oluşturulacaktır. Bilindiği gibi, bağımlılık yıllarında dinî ve kültürel baskılar söz konusudur. Bu yüzden uzun yıllar dinî konulardaki çalışmalar biraz zayıf kalmıştır. Yapılan bazı çalışmalar da uzunca bir süre yayımlanma imkanını elde edememiştir. Böyle bir durum karşısında Azerbaycan halkı, Rusça mealler kanalıyla Kur'an'ı anlamak durumunda kalmıştır. Onlar mensubu buldukları İslam dini hakkındaki bilgileri de Rus dilinde yazılmış olan eserlerden öğrenmek zorunda bırakılmıştır. Yaşanan baskı dönemleri dikkate alındığında, İslam Dinine ilişkin söz konusu eserlerin de içeriği kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Ön yargılı ve bilimsel gerçekleri yansıtmaktan çok uzak olan, âdeta Müslüman topluluklara dayatılan ve zorunlu tek kaynak olarak gösterilen bu eserlerin, bütün olumsuzluklarına rağmen halk nezdinde büyük bir ilgi gördüğüne de tanık olunmaktadır. Bu konuda sağlıklı değerlendirmelere imkan verebilmesi için önce Azerbaycan'da yaygın olan Kur'an'ın Rusça tercümeleri, daha sonra da Azerbaycan dilindeki tercüme ve tefsirlerini inceleyeceğiz.

A. Azerbaycan'da Yaygın Olan Rus Dilindeki Kur'an Tercümeleri

Avrupalı oryantalistler Kur'an-ı Kerim'in tercümesine XII. yüzyıldan itibaren başlamışlar ve günümüze gelinceye kadar da birçok Kur'an tercümesi yayımlamışlardır. Onların çeviri konusundaki başarı oranları ise, süreç içinde her yeni çalışma ile birlikte yükselme göstermiştir. *Roberîus Retinensis'm* 1143 yılında gerçekleştirdiği Kur'an'ın *Latince* çevirisi, Batı dillerinde yapılan ilk çeviri olarak gösterilir. İkincisi ise, söz konusu *Latince* çeviriden *Andre Arrivabane'mn* 1543'te *İtalyanca'ya*, yapıldığı çeviridir. Bu *İtalyanca* çeviri, önce *Solomen Schwigger* tarafından 1616'da *Al-*

manca'ya., Almanca'dan da 1641 yılında *Felemenkçe'ye* çevrilmiştir. Kur'an'ın *Fransızca* tercümesi, Arapça metninden 1647'de *Andre Du Ryer* tarafından yapılmıştır. Ryer, Kur'an'ı Arapça metninden Fransızca'ya çeviren ilk kişidir. Onun bu tercümesinin ilk baskısı, 1647 yılında Paris'te yapılmış ve çok kısa bir sürede birkaç baskısı daha çıkmıştır (Doğrul 1927:81). Onun birçok Kur'an tercümesine kaynaklık eden, *al-Coran de Mahomet* adlı çevirisinin genelinde eksiklikler, unutulmuş yerler, bazı yer değiştirmeler ve eklemeler bulunmaktadır. Bu tercüme, 1698'de Felemenkçe ve Almanca'ya da çevrilmiştir. Kur'an'ın ilk *İngilizce* çevirisi de 1648'de *Alexander Ross* tarafından yine Du Ryer'in Fransızca çevirisinden yapılmıştır (Blachere 1977: 266-274).

Sovyet Rusya'da Kur'an-ı Kerim'in Arapça ilk neşri, // *Katerina'nın* emri ile 1787 yılında gerçekleşmiş ve 1798'e kadar da beş defa baskısı yapılmıştır. Katerina, siyâsî bir kıvraklıkla Rus topraklarında yaşayan Müslümanları Osmanlılara karşı kendi safına çekmek için kendi adına, üzerine adını da yazdırdığı Kur'an nüshaları bastırıp dağıtımını yaptırmıştır. Böylece Müslümanların inanç, kültür ve etnik yönden çok yakın bağlarının bulunduğu Osmanlı ile bağları kesilecek ve artık onları unutarak Rusya için problem oluşturmayacaklardır (Keskiöglü 1989: 149).

Rusya'da Kur'an'ın tercümesine XVIII. asırda *Büyük Pyotr* 'un girişimi ile başlanmıştır. Dönemin büyük ilim ve kültür adamı olarak tanınan *P. Posnikov*, 1647 yılında *Andre Du Ryer'in* yapığı Fransızca çeviriden yararlanarak Kur'an'ı Rusça'ya çevirmiş ve 1716 yılında da onu Petersburg'ta yayımlamıştır. Bu çeviri asıl Kur'an metninden değil, Ryer'in Fransızca çevirisinden Rus diline aktarılmıştır (Aydar 1996: 153, 162). Burada hem Fransız mütercim, hem de kendisinin çeviri yanlışlıkları birleşmiş, bunun sonucu ortaya çıkan tercüme, Kur'an'ın kastettiği manaları karşılamaktan oldukça uzak düşmüş ve bu nedenle de Posnikov'un tercümesine pek güven duyulmamıştır (Erşahin 1996: 232).

XVIII. asrın ikinci yarısında yaşamış olan büyük Rus edebiyatçısı *M. i. Veryovkin* de aynı Fransızca tercümeyle dayanarak, 1790 yılında Kur'an'ı Rusça'ya çevirmiştir. Tanınmış Rus şairi *A. S. Puşkin* de, kendisinin kaleme aldığı *Kur'an'a Nazire* adlı şiir silsilesini, Veryovkin'in tercümesine dayanarak oluşturmuştur. Bu tercümeden iki yıl sonra, 1792'de Peters-

burg'ta *A. V. Kolmakov'ua* Kur'an tercümesi yayımlanmıştır. Bu da, Kur'an'ın asıl metninden değil, *George Sale* tarafından doğrudan Arapça metinden yapılmış olan İngilizce tercümeden yararlanılarak Rusça'ya Çevrilmiştir. Bunun, diğerine göre biraz daha iyi olduğu söylenebilir, ancak bu da İngiliz mütercimim İslam ve Kur'an'a önyargılı yaklaşımlarından kaynaklanan yanlışlıkları ister istemez aksettirme durumunda olmuştur (Kraçkovski 1991:1-II). *G. Sale*, F. Louis Maracci'nin Latince Kur'an Çevirisiyle birlikte sunduğu, Kur'an'ın gerçekliğini yalanlayıp çürütmeyi amaçladığı yazısından oldukça etkilenmiş ve çevirisinin ön sözünde aynı doğrultuda sözler sarf etmiştir. XIX. asrın ikinci yarısında *K. Nikolayev* de, asıl metni dikkate alma gereğini duymadan *A. B. Biberstein* ve *KazimirskVmn* Fransızca Kur'an tercümesini Rusça'ya çevirmiştir. *Nikolayev*'in bu çevirisi oldukça ilgi görmüş ve 1864-1901 yılları arasında toplam beş kez Moskova'da yayımlanmıştır (Blachere 1977: 269).

Kur'an, Arapça aslından Rusça'ya ilkönce, uzun yıllar İstanbul'da Rus konsolosu olarak görev yapan ve bu dönemi İslam'ı öğrenme yolunda çok iyi değerlendiren General *D. N. Boguslavski* tarafından 1871 yılında tercüme edilmiş, ancak Rus Ortodoks Kilisesinin karşı çıkışı üzerine basımına izin verilmemiş ve bir süre elyazması olarak kalmıştır. *Boguslavski* bu tercümesini, XIX. asırda Osmanlı dönemindeki mevcut tefsirlere başvurarak yapmıştır. Bu, onu diğer çevirilerden ayrı kılan önemli bir özelliktir. *G. S. Sablukov* da Kur'an'ı orijinal metninden Rusça'ya çevirmiştir. *Bel'yayev* ve *Gryazneviç*, Kraçkovski'nin Rusça'ya yaptığı bu çevirisinin 1963 yılında Moskova'da yapılan birinci baskısına yazdıkları önsözde, yukarıdaki çevirilerden her birinin hususiyetlerini göstermiş ve bilimsel değerlerini ortaya koymuşlardır (Kraçkovski 1991:1-III; Memmedaliyev, 1992: XXVI-XXVn).

Bütün bu çeviriler, Kur'an'ın gerçek anlamlarına inmekten çok, olayların içine girmeyerek dışardan bir gözlemcinin bilgilendirmesi biçiminde olup, hiçbir bilimsel değere sahip değildir. Çünkü Rus dilindeki bu çevirilerin çoğu, konunun uzmanları tarafından ve Kur'an'ın Arapça aslından değil, Avrupa dillerindeki tercümelerinden ve çok da tanınmayan mütercimler tarafından yapılmıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bu çeviriler, Rus okuyucuların Müslümanların temel dînî kitabı ile tanışmala-

rında önemli ve etkili bir rol oynamıştır. Bunlar, o dönemlerde Kur'an hakkındaki yanlış düşüncelerin ortadan kalkmasını sağlamış ve bunun yanında da şark Müslüman toplumlarının yaşantısı, dünya görüşü, kültür ve medeniyetleri hakkında da olumlu düşüncelerini okuyucularına ulaştırmışlardır.

Kur'an'ın Rusça tercümeleri hakkında verdiğimiz bu genel bilgilerden sonra şimdi de Azerbaycan'da halkın ve ilim çevresinin elinde yaygın olarak gördüğümüz, *Sablukov* ve *KraçkovskVmn* Rusça Kur'an tercümeleri üzerinde durmak istiyoruz. Çünkü diğerlerine göre daha çok kabul görmüş bu iki tercümenin, toplumda Kur'an kültürünün oluşmasında önemli bir katkı sağladığını düşünüyoruz.

1. G. S. Sablukov, KORAN

Tanınmış Rus şarkiyatçısı ve misyoneri *Sablukov*, Kur'an'ın Arapça metnini asıl alarak Rusça'ya çevirmiş ve 1878 yılında Kazan şehrinde basımını yapmıştır. Bu çeviri, Kur'an'ın Arapça metni ile birlikte 1894 ve 1907 yıllarında iki defa yayımlanmış ve kısa bir süre içinde de Kafkasya Müslümanları arasında yaygın bir şekilde okunmaya başlanmıştır. *Sablukov*'un bu çalışması, Kur'an'ın Rusça en iyi tercümeleri arasında sayılmaktadır. Ahmed Râif, *Sablukov*'un çevirisine yazdığı ön sözde, bir zamanlar komünistlerin bu tercümeyi toplattırıp yaktığı ve evinde bu nüshadan bulunan kimseleri de ömür boyu hapis cezasına çarptırdıklarından söz etmektedir (*Sablukov* 1993: II).

Kahire'de bulunan *İslâmî Araştırmalar Merkezi*, 1986 yılında içlerinde Rus dili uzmanlarının da bulunduğu ilim adamlarını bir araya getirerek bu tercümeyi incelettirmiştir. Bu komisyon, basımdan kaynaklanan yanlışlıkları düzeltmek için altı aydan uzun bir süre çalışmıştır. Onlar, bu nüshadaki Arapça metnin ilk incelenmesinde otuzdan fazla yanlış tespit etmişler, daha sonraki tetkiklerinde ise, bu yanlışlıkların sayısının hayli arttığını görmüşlerdir.

Komisyonun bu nüshada tespit ettikleri yanlışları şöylece sıralayabiliriz:

- a. Arapça metnin yazımında esas alınması gereken Resm-i Osmânî yerine genelde sıradan Rus imlâsına uyulmuştur.

b. Bazı durumlarda Resm-i Osmânî gözetilse de, bu konuda gereken titizlik gösterilmediği için, yine de bazı yazım yanlışlıkları göze çarpmaktadır. Örneğin "İsrail" sözcüğü, "İsrail" biçiminde yazılmıştır. Bunun benzeri daha başka yanlışlıklar da mevcuttur.

c. Nüshada kıraatle ilgili bilinen birtakım işaretler bulunmamaktadır.

d. Ayet numaralarında da karıştırmalar yapılmıştır.

e. Fihrist oldukça karışık ve yanlışlarla doludur. Burada bir düzeltilme işlemi yapılmış ve sûrelerin de adları yazılmıştır.

Ahmed Râif, Sablukov'un Kur'an'ın Rusça tercümesi üzerine yazdığı ön sözde özetle şu bilgileri vermektedir: Komisyon, Sablukov'un tercümesinde, Arapça metne uygun olmaksızın âyetlerin numaralandırılması ve gruplara ayrılmasını bir kusur olarak görmektedir. Örneğin, Nisa sûresinin âyet sayısı 176 iken, Rusça metinde 175, Tevbe sûresinin âyet sayısı 129 iken, Rusça metinde 130 olarak gösterilmiştir. Mütercim Yûnus sûresinin yedinci âyetini tercüme etmeyi de unutmuştur (Sablukov 1993:1-IV).

Anılan komisyonunun bu kadar mesai harcayıp da tercümede tespit ettikleri yanlışlıkları giderme yolunu aramadan, yalnızca yanlışlıkları tespitle yetinmesi de ilginçtir. Azerbaycan'da Sablukov'un tercümesinin basımı ve ücretsiz dağıtımını üslenen Asya Müslümanları Komitesi de bu konuya duysız kalmıştır. Bütün bunlara rağmen bu tercüme, eski Sovyetler Birliği ülkelerindeki müslüman toplulukların Kur'an'ı tanınması, okuması ve anlaması bakımından büyük bir eksikliği gidermiştir.

Belyayev ve Gryazneviç, Kraçkovski'nin Rusça Kur'an tercümesinin 1963 yılında Moskova'da yapılan birinci basımına yazdıkları ön sözde, bu tercümenin özellikleri hakkında bilgi vermiş, Sablukov'un tercümesini ayrıntılı bir biçimde tenkit etmiş ve bilimsel değerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Onlar bu konuda özetle şunları söylemektedir:

Rusya'da zamanla şarkiyatçılığın gelişmesiyle, Sablukov'un tercümesindeki anlam uyuşmazlıkları da açık bir biçimde görülmeye başlanmıştır. Özellikle de bir Arap dili uzmanı için bu tercümenin pek çok yanlışlıkları rahatlıkla görülebilir. Arap dilini bilmeyen bir kişi için de bu, anlaşıl-

ması çok zor bir tercüme durumundadır. Sablukov'un, Boguslavski'nin ve aynı şekilde XIX. ve XX. asırların başlarında Avrupa'da yapılan tercüme-lerin en önemli sorunu, mütercimlerin sistematik olarak Müslüman müfessirlerin eserlerinden yararlanmaya sıkça müracaat etmeleridir. Bu yüz- den aynı yaklaşımı sergileyen Sablukov'un tercümesi de, Kur'an'ın asıl manasını yansıtmaktan çok uzaktır. Çünkü o, Tatar Müslümanları arasın- da oldukça yayılmış fikirlerden bu tercümesinde istifade etmiştir. Bundan başka, onun tercümesinde Hıristiyan edebiyatına mahsus Kitab-ı Mukad- des'ler ve İnciller'in Rus dilindeki tercümelerinden seçmeler de bulun- maktadır (Kraçko vski 1991: III).

2. tgnatiy Yulionoviç Kraçkovski, KORAN

Kur'an'ın Rusça çevirilerinin en mükemmeli, tanınmış şark araştırmacı- sı *Kraçkovsfçfmn*. tercümesi sayılır. Onun Kur'an hakkındaki çalışmaları 1915 ve 1916 yıllarında olmuştur. O, Avrupalı mütercimler tarafından Çoğu vakit doğru bir şekilde anlaşılmayan "*en-Necm*" kelimesinin mana- sı hakkında bir makale de yazmıştır. Kraçkovski, Sablukov'un bu tercü- mesinin yerine yeni ve doğrusunun geçirilmesini önceden beri düşün- müştür. O, bu işe 1921 yılında Leningrad Üniversitesi'nin öğrencilerine Kur'an'la ilgili özel dersler verirken başlamış ve bu çalışmasını da 1930 yılında tamamlamıştır. Kraçkovski, herhalde sonraları üzerinde yeniden Çalışırım düşüncesiyle sağlığında bu tercüme-yi bastırmamıştır. Fakat sağlığında bu işi gerçekleştirememiş, aynı tercüme onun eşi ve öğrenci- leri tarafından basıma hazırlanıp, 1963 yılında Moskova'da bastırılmış- tır. Bolşevik ihtilalinden sonra uzunca bir süre Rusça Kur'an tercümesi yapılamamış, bu dönemde ilk yayımlanan tercüme de onunki olmuş ve gördüğü ilgi nedeniyle ikinci baskısı da Moskova'da yapılmıştır (Kraç- kovski 1991:1-III).

Kraçkovski, Kur'an'ı Rusça'ya tercüme ederken, harfî tercüme yöntemi- ni benimsemiş ve bunu büyük ölçüde de gerçekleştirmiştir. Ancak üzün- tüyle belirtmek gerekir ki, o, aşırı ölçüde harfî tercüme-yeye meyletmiş ve bunun sonucu da birçok âyetin manası, okuyucu için karanlık kalmış ve maksadın neden ibaret olduğu anlaşılmasız olmuştur (Memmedaliyev 1992: XXVII).

Kur'an-ı Kerim'in Kraçkovski tarafından yapılan tercümesi, öncekilere göre yeni esaslar üzerine kurulmaktadır. Avrupalı mütercimler gibi Ruslar da Müslüman Kur'an yorumcularının geleneksel anlayışlarına çok bağlı kalmışlardır. Buna *F. Louis MaraccVmn* 1698 yılında yayımlanan Latince tercümesi, daha sonraları da Avrupalı mütercimlerin ve *Sablukov*'un tercümeleleri güzel bir örnek oluşturur (Blachere 1977: 268).

Kraçkovski'nin çevirisinin başlıca özelliği, onun Kur'an'a yaklaşım tarzında odaklanmaktadır. O, Kur'an'ı Arap edebiyatının en büyük yazılı âbidesi olarak görmüş ve bu dilin edebî inceliklerine önem vererek tercümesini oluşturmaya çalışmıştır. Onun önüne koyduğu hedef, Kur'an'ın en uygun edebî tercümesini hazırlamak, metnin Hz. Muhammed döneminde mevcut olan anlamını vermek, İslâmî ilimlerin ortaya koyduğu ve geliştirdiği önemli sonuçlardan yararlanarak, onu geleneksel anlayışlardan kurtarmaktır. Kur'an'ın böyle bir tercümesi, o döneme göre bir yenilik olup, onu Rus ve Batı Avrupa tercümelerinden ayıran, gerçekleştirdiği bu büyük ilmî başarısı olmuştur.

Kraçkovski'nin bu çevirisi, her ne kadar tam, yetkin ve bitmiş çeviri olmasa da, belirli bir ilmî öneme sahiptir ve Sablukov'un tercümesinden daha mükemmeldir. Tercüme neşre hazırlanırken, Arapça aslı ile karşılaştırılmış ve tercümedeki küçük yanlışlıklar düzeltilmiştir. Genellikle tercümenin metni, müellifin hazırladığı gibi kalmıştır. Çeviride kolayca anlaşılabilen kısımlar olduğu gibi bırakılmış, müellif tarafından kısaltılmak olarak verilen sözler tamamlanarak verilmiştir. İncil'de gösterilen adların Arap diline çevirisi, kitabın düzenleyicisi ve redaktörünce aynen korunmuştur. Çünkü Kraçkovski, bu adları iki şekilde de kullanmıştır. Örneğin, Moisey'in yerine Mûsâ, Aaron'un yerine Harun v.b gibi. Çevirinin sonunda indeks de bulunmaktadır.

Tercümeğe ek olarak verilen bilgiler ise şunlardır:

- a. Kur'an tercümelerinden elyazması biçiminde olanlarının 1921'den 1930 yılına kadarki kronolojik sıralaması.
- b. Tercümede kullanılan materyallerin neler olduğu.
- c. 1915'ten 1949 yılına kadar Kraçkovski'nin verdiği kurslar.

d. Üniversitede Kur'an-ı Kerim hakkında verilen kursların kısa tedaris programı.

e. Kur'an sûrelerini Kraçkovski'nin işleyiş sırası.

Ek olarak verilen bütün materyaller, Kraçkovski'nin Kur'an'ı edebî bir eser olarak değerlendirdiğini gösteren bilgileri içermektedir. Tercüme ve açıklamaların metni Kraçkovski ve Gryazneviç tarafından hazırlanmıştır (Kraçkovski 1991: V).

B. Azerbaycan Dilindeki Kur'an Tercümelere

Kur'an-ı Kerim'in Türk dillerine tercümesinin tarihi oldukça eskidir. Türk tarih araştırmaları, Türklerin ilk dönemlerden itibaren girdikleri dinlerin kutsal kitaplarını kendi dillerine tercüme ettiklerini veya ettirdiklerini göstermektedir. Onlar, Kur'an'ı kendi diliyle okumanın yanında anlam ve içerik yönüyle de öğrenme gereğini duymuşlar ve bu düşünceyle de Kur'an'ı kendi dillerine çevirme girişiminde bulunmuşlardır (bkz. Toğan 1971: 20; Köprülü 1981: 38-39; Akdemir, 33-34; Memmedaliyev 1992: XXV). Kur'an'ın Türk dillerine çevrilmesine ilişkin tarih ve geleneğin bir uzantısı olarak Azerbaycan'h âlimler de özellikle bağımsızlık sonrasında bu işin içine daha da yoğun bir şekilde girmişler ve Kur'an'ı orijinal dilinden Azerbaycan Türkçesine çevirmişlerdir. Biz burada bunlardan en yaygın olan ikisinin tanıüm ve değerlendirmesini yapacağız.

1. Ziya Bünyadov, Vasim Memmedaliyev, KUR'AN

Çağdaş Azerbaycan diline yapılmış olan bu çeviride kiril alfabesi kullanılmıştır. Mütercimler, Kur'an âyetlerini imkanlar ölçüsünde en güzel bir biçimde çevirmeye büyük özen gösterdiklerini ve edebî çeviri yöntemini uyguladıklarını belirtmektedirler. Çevirideki ön söz Memmedaliyev'e, kayıt ve şerhler de Bünyadov'a aittir. Bu çevirinin ilk baskısı, Arapça metin olmaksızın 1992 yılında Baku'de, ikinci baskısı ise, Kur'an metni ile birlikte 1997 yılında Ankara'da yapılmıştır. Her iki baskı da *Kafkas Müslümanları İdaresi* tarafından, Şeyhülislam Hacı Allahşükür Paşazade'nin redaktörlüğünde gerçekleştirilmiştir.

Memmedaliyev, tercümede izlediği yolu da anlattığı; Kur'an Tarihi, tefsir, tercüme, meal konularına da değindiği ve uzunca tuttuğu ön sözde şu bilgileri vermektedir:

Kur'an'ın dili çok anlamlılık, teşbih, mecaz, kinaye ve remizlerle o kadar zengin, üslubu o kadar şiirsel ve güzeldir ki, herhangi bir dile tercümesinde onun hem mana inceliğini, hem de anlatım güzelliğini korumak asla mümkün değildir. Örneğin Kur'an'ı şiirsel yönüyle tercüme etmek isteyen kimse, ya Allah kelamının özünde olan kâfiye sistemini gözetmeli, ya da tercüme ettiği dilde uygun bir kâfiye düzeni kurarak, onun hem mana inceliğini, hem de üslup güzelliğini, şiirselliğini koruyup saklamalıdır. Bu iki ana özelliğin her ikisinde de aynı ölçüde başarılı olmak, bunları bütün tercüme boyunca korumak imkan haricindedir. Bunu gerçekleştirmenin mümkün olduğunu varsaysak, bu defa da biçim güzelliği öne çıkarılmış ve Arap dilini bilmeyen okuyucu için en gerekli manalar arka plana itilmiş olur. Arap dilini bilmedikleri için Kur'an'ın asıl güzelliğini algılamayanlara görünüşte çok okunaklı gelebilen, söz güzelliğinin öne çıkartıldığı böyle bir tercüme, Allah sözünü özelliğinden yoksun bırakır ve okuyucuyu esas maksattan uzaklaştırır.

Harfi tercüme aşırı bağlılık ise, Kur'an'ı anlaşılabilir kılıp, mütercimini gözden düşürebilmekte ve onun emeğini boşa çıkartabilmektedir. Günümüzde açıklamalı edebî tercüme, Arap dilini bilmeyen okuyuculara Kur'an'ın manasını imkan dahilinde anlatabilmek için en elverişli metot olarak görünmektedir. Bunun için Kur'an'ı Türk diline tercüme eden uzmanlar, "tercüme"den çok "meal" sözcüğünü kullanmaktadırlar. Meal, yani anlam; âyetin genel mazmununun mütercim tarafından anlaşıldığı gibi verilmesi, sonra parantez arası veya özel açıklamada onun manasının açıklanmasıdır ki, bu Kur'an tercümesi için daha uygun görünmektedir.

Memmedaliyev, ön sözde, çevride izlediği metotları şu şekilde anlatmaktadır:

Okuyuculara sunduğumuz bu çeviride, geniş açıklamalara imkan olmadığı için âyetlerin tercümesiyle birlikte gerekli görülen yerlerde parantez içinde kısa açıklamalar verilmektedir. Bu, tercümenin okunuşunu görünüşte belli ölçüde ağırlaştırırsa da, bir taraftan maksadın anlaşılmasını hay-

li kolaylaştırmakta, diğer taraftan da âyetin manasının daha dakik, daha etraflı bir biçimde anlaşılmasına hizmet etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan diline tercümesinde aşağıda belirtilen yönler dikkate alınmış ve gerçekleştirilmeye çalışılmıştır:

a. Kur'an'ın öğüt/vaaz, mev'iza yönü de bulunduğu için, bazen metin içinde aynı bir söz; isim veya fiil birkaç defa tekrarlanmaktadır. Bu, her şeyden önce dinleyicinin dikkatini belirli bir fikre yönlendirmek, onu herhangi bir işi yapmaya sevk etmek yahut ondan çekindirmek içindir. Tercümede, Kur'an'ın bu üslubu gözetilmiş, tekrar edilen sözler aynen muhafaza edilmiştir. Örneğin:

"De ki: Siz bizim ettiğimiz günahlar hâresinde sorgu-sual olunmayacaksınız, biz de sizin ettiğiniz günahlar hâresinde sorgu-sual olunmayacağız!" "Sebe", 34/25 (Memmedaliyev 1992: 425).

b. Bazen Kur'an'ın kendi metninde cümle tam verilmediği için âyetin tam olarak anlaşamadığı durumlarda, bu bölüm parantez içinde tamamlanmaktadır. Mütercimler, muteber Arapça tefsirleri esas almış, bunların yardımı ile fikrin tamamlanmasına çalışmışlardır. Örneğin:

"Allah, münafık kişileri ve kadınları, müşrik kişileri ve kadınları azaba uğratsın, mümin kişilerin ve kadınların da tövbelerini kabul buyursun diye (emaneti Adem evladına tapşırıldı). Allah (müminleri) bağışlayan ve rahm edendir!" Ahzâb, 33/73 (Memmedaliyev 1992: 421).

c. Kur'an'ın herhangi bir dile ve özellikle de fiili, mastar ve sıfat terkipleri Çok kullanılan Azerbaycan diline tercümesinde karşılaşılan zorluklardan biri de, âyetlerin sıra numaralarının korunmasıdır. Bazı tercümelerde sık sık birkaç âyetin birleştirilip bir yerde verildiği görülür. Böyle bir durum mütercimin işini, tercümenin okunuşunu kolaylaştırır da, orijinalin keyfiyetine hâlel getirir. Bu, bir taraftan âyetlerin ardıcılığının bozulmasına, diğer taraftan da her bir âyetin ayrı olduğunda, bağımsız bir biçimde ifade ettiği mananın tahrif olunmasına neden olmakta, bunda veya diğer âyette açıkça ne dendiği anlaşılmamaktadır. Mütercimler, Kur'an âyetlerinin sıra numaralarının korunmasına oldukça özen göstermişler ve bu zor meselenin üstesinden gelmişlerdir. Bunun için de yine muteber Arap tefsirlerine başvurul-

muş, âyetleri birbiriyle alakalandırmak ve birbirine bağlamak maksadıyla gerekli olan açıklayıcı söz, ifade ve cümleler parantez içinde verilmiştir.

d. Bir grup âyetler, söz ve ifadeler tanınmış Arap âlimleri tarafından çeşitli şekillerde tefsir ve izah olunduğu için, tercümenin metni dahilinde önce onların ilk manası verilmiş, sonra parantez içinde diğer varyantlar tercüme edilmiştir. Bunda da çoğunlukla "yahut", "veya" sözcükleri kullanılmıştır. Bu duruma örnek olarak Sâd sûresinin 32-34. âyetlerine bakılabilir.

e. Tercüme metnini tekdüzelikten kurtarmak ve okuyucuyu yormamak amacıyla, Kur'an'daki bir sözcüğün Azerbaycan dilindeki anlamı, eşanlamlı sözcükler de kullanılarak verilmiştir. Herhangi bir âyette eşanlamlı bir sözcüğün kullanılmasında, âyetin bağlamı etkin olmuş ve bunun hangi yerde kullanımının daha iyi olacağı noktasına önem verilmiştir.

f. Tercümenin Azerbaycan dilinde daha güzel ifade edilebilmesi için metnin orijinalinden farklı olarak, aynı haberler arasında "ve" bağlacı kullanılmıştır. Örneğin:

"Allah işiten ve bilendir!" (Bakara 2/224, 256; Al-i İmrân, 3/34; Memmedaliev 1992: 32, 38, 47).

g. Kur'an'da çoğu kere "Muhammed (a.s)" adı açıkça söylenmediği halde onun kastedildiği, âyetin hitap şeklinden anlaşılır. Bunun için, Hz. Peygamber'e Allah tarafından çağrıda bulunulduğunda, Arapça tefsirlerde görülen; "Yâ Muhammed", "Yâ Peygamber", "Yâ Resulüm" hitaplarına Çeviride de yer verilmiştir. Onun kastedildiği diğer durumlarda ise, "Muhammed (a.s)", "Peygamber (a.s)" ifadeleri kullanılmıştır.

h. *Tercümenin metni içerisinde verilmiş parantezlerdeki söz, ifade ve cümleler aşağıdaki maksatlar için kullanılmıştır:*

ha. Şahıs ve işaret zamirlerinin kime ve neye âit olduğunun gösterilmesi.

hb. Elipük/eksiltili, yarım cümlelerin tamamlanması.

hc. Ayetlerin birbiriyle alakalandırılması.

i. Kısa açıklamalar, bu veya diğer parantezlerin hangi amaçlar için kullanıldığı, metinler dikkatle okunduğunda kendiliğinden anlaşılır.

k. Bazı söz ve ifadelerin tarihî-coğrafi adları, şahıs adlarının kısa açıklaması, okuyucuyu zorlamamak için metnin dahilindeki parantezlerde, ayrıntılı açıklamaları ise, tercümenin sonundaki şerhlerde ve kayıtlarda verilmiştir.

l. Sûrelerin adları, önce Arap dilinde olduğu gibi verilmiş, sonra da Azerbaycan diline çevirisi yapılmıştır. Örneğin: el-Fâtîha/ Kitabı Açan, el-Bakara/inek, Al-i Imrân/İmrân Ailesi, en-Nasr/Kömek, Ebû Leheb/Alev Atası, el-İhlâs/Yalnız Allah'a Mahsus Olan Sıfatlar, el-Felak/Subh, en-Nâs/İnsanlar Sûresi gibi.

m. Tercüme, aslın yerini tutmadığı ve Kur'an makamında kullanılmadığı için, cüzlere ve hizblere bölünmemiştir.

n. Kur'an-ı Kerim'in bu çevirisi Azerbaycan diline asıl Arapça metninden yapılmıştır.

Çeviride, şu tefsir ve tercümelere yararlanılmıştır:

Taberî, Ebû Hayyân, Râzî, İbn Kesir, Beydâvî, Zemahşerî ve Celâleyn'den, Tabresî'nin Mecmau'l-Beyân, M. Ali Sâbûnî'nin Safvetu' t-Tefâsîr adlı tefsirlerinden, Ebû Tâlib Mekki'nin Müşkilü 'Îrâbi'l-Kur'an adlı eserinden, bunların yanında İsmail Ferrûh Efendi'nin Türkçe el-Mevâkıb, Ömer Nasuhi Bilmen'in Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Alisi, İsmail Hakkı İzmirli'nin Meâni'l-Kur'an, Mir Muhammed Kerim Ağa'nın Keşfu'l-Hakâyık an Nüketi'l-Ayâti ve'd-Dekâik, Muhammed Hasan Mevlâzâde'nin Kitâbu'l-Beyânfi Tefsiri'l-Kur'an adlı eserlerinden, ayrıca son dönemlerde Arap ülkelerinde Kur'an'ın müşkil âyetlerinin izahına hasrolunmuş, bir dizi husûsî araştırmalardan yararlanılmıştır.

o. Cennet, cehennem sözleri özel isim olarak kullanıldığında büyük harfle, belirleme amacıyla söylendiğinde ise, küçük harfle verilmiştir.

Bünyadov'un tercümeyle ilave olarak yazdığı şerhler ve kayıtlarda *Tevrat'tan, İncil'den, Kur'an'ın muhtelif dillerdeki tefsirlerinden* bir dizi Arap kaynaklarından, *Avrupalı âlimlerin eserlerinden*, özellikle *Kraçkovski'nin*. Kur'an'ın Rusça tercümesine yazdığı şerhlerden yararlanılmıştır.

Merhum Azerî edebiyatçısı; Kur'an'ın, klasik Azerbaycan edebiyatının ve aruzun güzel bilicisi *Ali Fehmi Elekberov'un* unutulmaz hatırasına hürmet alameti olarak, onun 1969-1970 yıllarında Vasim Memmedaliyev'in re-

daktesi ile tercüme ettiği Bakara, Al-i Imrân sûreleri ve Nisa sûresinin ilk dokuz âyeti yeniden işlenerek Memmedaliyev tarafından metne dahil edilmiştir. 1968 yılında Komünist partisinin Merkezî Komitesinde Kur'an'ın Azerî diline tercüme edilmesi konusunda bir karar kabul edilmiş ve bu görev de Ali Fehmi'ye verilmişti. O da ancak Kur'an'ın yukarıda belirtilen bölümlerini tercüme etmiş ve bu işi yarım kalmıştı. (*Memmedaliyev 1992: XXVIII-XXXII*).

2. Memmedhasan Ganiyev, Tariyel Rilaloğlu, KUR'AN-I KERİM (Azerbaycan Diline Tercümesi İle)

Memmedhasan Ganiyev ve Tariyel Bilaloğlu'nun birlikte gerçekleştirdikleri, Latin alfabesiyle yazılı bu çeviri, Kur'an'ın Arapça metni ile birlikte Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 2000 yılında Baku'deki Göytürk Matbaasında basılmıştır. Mütercimler yaptıkları bu çeviriyi, Azerbaycan'ın bağımsızlığına ithaf etmişlerdir. Ganiyev ve Bilaloğlu çevirilerine yazdıkları ön sözde, Kur'an'ın orijinalinden çevirisine birbirinden habersiz başladıklarını ve birinin çeviriyi 1984, diğerinin de 1989 yılında bitirdiklerini söylemektedirler. Birbirinden haberdar olduklarında, her iki çeviriyi de birleştirip birlikte bu işi gerçekleştirmeye karar vermişlerdir. Böylelikle onlar, 1990-1991 yıllarında çevirilerini ortak bir çeviriye dönüştürmek amacıyla yeniden klasik ve çağdaş tefsirlere başvurmuşlar, çeşitli zaman aralıklarında birçok dillere yapılan çevirilerle kendilerininkini karşılaştırarak bu ortak çeviriyi ortaya koymuşlardır.

Mütercimlerin çeviride uyguladıkları yöntem aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- Ayetlerin anlamlarının bir bütünlük içinde verilmesine özen gösterilmiş uzun açıklayıcı bilgilere yer verilmemiş, ancak gerekli görülen durumlarda mananın anlaşılmasına yardımcı olabilecek küçük ilaveler yapılmış ve bunlar çeviri metnine dahil edilmemiştir.
- Sûreler, indiği yeri belirtmek üzere "Mekke suresi" veya "Medine suresi" diye adlandırılmış ve bu bilgi sûre adının altında verilmiştir.
- Çeviride cümle içinde büyük harfle yazılı "Men, Biz, Sen, O " gibi zamirler Allah'a aittir. Cümlelerin başında büyük harfle yazılan zamirlere ge-

linçe, bunlarla Allah'ın kastedilip edilmediği de cümlenin akışından kolaylıkla anlaşılabilir.

d. Allah'ın "sen" diye hitap ettiği şahıs genelde Hz. Muhammed'dir. Örnek: *"Sen haradan bileşen, helke de o, pak olacaktır"* (Abese, 80/3). Ancak bazı durumlarda başka peygamberlere, ister mümin ister kafir olsun, insana da "sen" diye seslenildiği olmuştur. Bu ise, metninden çıkartılabilmektedir.

e. Bazı sûrelerin başlarında bulunan mukattaa harflerinin anlamları verilmiş, geleneğe uygun olarak sadece harflerin adlarının yazılması yeterli görülmüştür.

f. Mütercimler çoğunlukla, gerekli gördükleri yerlerde, anlamı bir bütün olarak verebilmek için birbirini izleyen âyetleri birleştirip tek cümle halinde vermişlerdir. Çeviride bu yol benimsenmeyip, her bir âyetin ayrı ayrı çevirisi yapılmaya özen gösterilse de zaman zaman bu ilkenin dışına çıkıldığı da olmuştur (çevirisi birleştirilen âyetler için bkz. Tur, 52/2-3, Necm, 53/36-37, Meâric, 70/36-37, Nâziât, 79/18-19, Abese, 80/ 8-9-10).

g. Çeviri metninde herhangi bir söz veya ifadeden sonra büyük parantez içinde bunlardan kastedilen anlam verilmiştir. Örnek: *"Bu evin [Ka'be-nin] Rabbine ibadet etsinler"* (Kureyş 106/3). Küçük parantez içinde ise, Kur'an ile çeviri dilinin üslubundan kaynaklanan farklılık nedeniyle, çeviri cümleyi tamamlayıcı sözler verilmiştir. Örnek: *"Onlar her yandan (kapıları) bağlı od içerisinde (olacaklar)!"* (Beled, 90/20). Bunlar, bir taraftan mananın açık olarak anlaşılmasına yardım ederken, bir taraftan da cümleyi çeviri dilin kurallarına uygun hâle getirmektedir.

h. "Münafık, mütteki, müşrik v.b kavramlar çeviride aynen korunmakta ve bunların, "Tercüme Metninde Getmiş Bazı Arap Sözlere" başlığı altında kısa açıklamaları verilmektedir (s. 14-16).

i. Bazı özel isimlerin yazılışı, Azerbaycan yazım kurallarına uygun olarak yazılmıştır. Örneğin: Muhammed-Mehemmed, Lokman-Loğman, Fıravun-Fir'on gibi. Örnek; *"Fir'on dedi: 'Nece ola biler ki, men size icaze vermezden evvel ona inandınız?'"* (Tâhâ 20/71). *"Biz Loğmana hikmet bahs ettik"* (Loğman, 31/12).

j. "Sure adları" başlığı altında sırasıyla sûrelerin isimleri ve her biriyle ilgili kısa açıklamaları verilmektedir (s. 7-13).

Azerbaycan'da bunların dışındaki Kur'an tercümelerine gelince, Memmedaliyev'in daha çok katkı sağladığı söz konusu tercümeden yaklaşık bir yıl sonra 1993 yılında *Neriman Kasımzâde⁴"nin* hazırladığı Kur'an tercümesi yayınlanmıştır. Mütercimim asıl mesleği ilahiyatçılık veya şarkiyatçılık olmadığı için, o bu çalışmasını çeşitli çevirilerden istifade ederek hazırlamıştır. Bu nedenle Kasımzâde'nin çevirisi istenilen çizgiyi tutturamadığı için gerek bilim çevrelerinde ve gerekse halk nezdinde tutunamamıştır. Bunun dışında *İranlıların* hazırlattığı kiril alfabesiyle Azerbaycan dilinde bir Kur'an tercümesi de bulunmaktadır, fakat bu halk arasında pek yaygın değildir. İncelediğimiz kadarıyla söz konusu Kur'an tercümeleleri arasında yeterli, ilmî ölçülere en uygun olan ve en çok kabul göreni, Memmedaliyev'in Bünyadov'la gerçekleştirdiği tercümedir. Memmedhasan Ganiyev ve Tariyel Bilaloğlu'nun çevirisinin de büyük bir titizlikle hazırladığı anlaşılmaktadır. Azerbaycan'da Latin alfabesinin benimsenip yaygın hâle gelmesiyle bu çeviriye karşı ilginin artması beklenmektedir.

C. Azerbaycan Dilindeki Kur'an Tefsirleri Mir Muhammed Kerim Ağa, Keşfu'l-Hakâyık an Nüketi'l-Ayâti ve'd-Dekâyık

Kur'an'ın Azerbaycan dilinde *Keşfu'l-Hakâyık an Nüketi'l-Ayâti ve'd-Dekâyık* adı altında basılmış ilk tercüme ve tefsiri, Baku Kadısı Mir Muhammed Kerim Ağa (1853-1939) tarafından yapılmıştır. Corci Zeydan'ın birçok eserini Azerbaycan diline çeviren Mir Muhammed Kerim Ağa'nın bu *tercüme-tefsiri*, Arap alfabesiyle yazılmış olup üç ciltten meydana gelmektedir. Eser, Kaşpi gazetesinin Buhâriye matbaasında basılmıştır. Birinci ve ikinci cilt 1904, üçüncü cilt ise, 1906 yılında yayımlanmıştır (*Memmedaliyev 1992: XXVII; Aliyev vd. 1994: 53-54*). Eserin bu nüshası, Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünde bulunmaktadır. Ayrıca, bu eserin Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde de bir nüshasının bulunduğu belirtilmektedir. (*Dolunay 2000:1, xix*).

Keşfu'l-Hakâyık, oldukça değerli bir çalışma olmasının yanında, o dönemin ilk basılı Kur'an tercüme ve tefsiri olması nedeniyle hayli ilgi gör-

müş ve müellifinin de Türk Dünyasında tanınmasını sağlamıştır. Bu eser, Sovyet Rusya'sında yaşayan Müslümanlar başta olmak üzere Özbekistan, Gürcistan ve Türkiye'de de sevinçle karşılanmış ve gayet olumlu tepkiler almıştır. O, bu tefsiri yazma gerekçesini belirtirken, bir kişinin kendi dilinde yazılmış bir tefsirden Kur'an'ı anlamasının daha kolay olduğunu ve bunu da çok önemli gördüğünü belirtmiştir (*Dolunay 2000:1, vii-viii*).

Mir Muhammed Kerim, eserinde şu kaynaklardan yararlanmış: Zemahşerî (538/1143), Keşşaf, Tabresî (548/1153), *Mecmau'l-Beyân*; Fahreddin Râzî (606/1209), *et-Tefsîru'l-Kebîr*; Beydâvî (685/1286), *Envâru't-Tenzil*; Nesefî (710/1310), *Medârik*; Hâzin (741/1341), *Lübâbü't-Te'vî*; Ebussuud (982/1574), *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*; Bursevî (1137/1724), *Ruhu'l-Beyân*.

Eserinin tefsir kaynaklarında da görüldüğü gibi, Mir Muhammed Kerim, *Tabresî'ma Mecmau'l-Beyân'ı* hâric, Osmanlı müfessirlerinin temel tefsir kaynakları olarak gördüğü eserlerden yararlanmış. Müellif, mensubu bulunduğu Şîî mezhebini özgün kılan görüşleri eserine yansıtarken son derece titiz davranmış ve uzlaşmacı bir çizgide yer almıştır. Bu yaklaşım tarzında, onun Osmanlı tefsir geleneği içinde kalmasının ve çoğunlukla da Sünnî çizgide yer alan âlimlerin eserlerinden yararlanmasının büyük etkisi olduğunu düşünüyoruz.

Mir Muhammed Kerim Ağa'nın Arap alfabesini kullanarak Azerbaycan Türkçe'siyle yazmış olduğu *Keşfu'l-Hakâyık an Nüketi'l-Ayâti ve'd-De-kâik* adlı tefsiri, Ahmet Dolunay tarafından Türkçe'ye sadeleştirilerek aktarılmış ve *Gerçeğin Doğuşu, Alevî Kur'an Tefsiri*, adıyla iki cilt halinde 2000 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Eserin orijinal isminde bulunmayan ve bu çalışmayı yapan tarafından sonradan eklenen "*Alevî Kur'an Tefsiri*" deyiminin, sosyolojik bir değerlendirme yanlışlığına götürmemesini ümit ediyoruz.

Mir Muhammed Kerim Ağa'nın bu tercüme-efsiri çok kıymetli bir eser olup, hem de sözün gerçek anlamında önemli ve güzel bir incelemedir. Bu eserde, Kur'an'ın klasik tefsir tarihinin önemli tefsirleri arasında yer alan eserlerden ustalıklı bir biçimde istifade edilmiş ve onlardan yapılan alın-

tılar Azerbaycan diline en isabetli karşılıklarıyla aktarılmıştır. Fakat kullanılan dili anlamada Arapça-Farsça kelime ve terkiplerin çok, ayrıca alfabe-sinin de Arapça olması nedeniyle, günümüz Azerbaycan okuyucusu bu tefsiri anlamada zorlanmaktadır. Bunun yanında yalnızca kiril alfabe-sini okuyabilenler de bu kıymetli eserden istifade edememektedirler (Memmedaliyev 1992: XXVII).

1. Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevî, Kitâbu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an

Zakafkasya; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Müslümanları Şeyhülislamı Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevî* nin *Kitâbu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an* adlı eseri ilkönce 1908 yılında Tiflis'teki Gayret matbaasında Arap alfabesiyle iki cilt halinde basılmıştır. Kur'an'ın bu tercüme ve tefsiri de, ilmî ağırlığı ve yeterliliği ile dikkatlerimizi çekmektedir. O, orijinal bir yol izleyerek Kur'an âyetlerinin asıl tercümesini tırnak içinde, tefsirini ise tırnakların dışında vermektedir.

Şekevî'nin bu tercüme-efsiri yalnızca Zakafkasya Müslümanlarının değil, aynı zamanda Cenubî Azerbaycan halkı arasında da çok okunan ve beğenilen eserlerden biridir. Bu tefsirin 1978 yılında ofset usûlü ile İran'da bastırılması da, söylenenlere canlı bir delil teşkil etmektedir. Sevindirici bir durumdur ki bu değerli eser, Kafkas Müslümanları İdaresinin girişimiyle 1990 yılında Baku'de yeniden neşredilip, Azerbaycan halkına ulaştırılmıştır.

Müellif, bu tefsirinde kütüphanesinde bulunan aşağıdaki tefsir ve fıkıh kitaplarından yararlandığını belirtmektedir:

"Kur'an-ı Şerifin tercümesinde nazar-ı âcizânemizde olubdur mu'teber tefsirler ve fıkıh kitapların ba'zısı: Mecmau'l-Beyân, Safî, Fahr-ı Râzî, Kâdî Beydâvî, Celâleyn, Ebussuud ve başkaları" (Şekevî 1989:1, 1).

Şekevî, tefsirine yazdığı mukaddimede, Kur'an'ın bütün öğütlerin en değerlisi ve kıssaların en üstünü olduğunu belirttikten sonra, Kur'an Arapça olduğu için Türk kardeşlerim, onun zahir manalarını anlamaktan âciz, onda bulunan dînî hükümleri ve Allah'ın başka buyruklarının manasından habersiz, her ne kadar âyetlerin metnini okusalar da, manalarını anlamak-

tan yoksundur, demektir. O, müslüman olmayan âlimlerin yaptığı Kur'an tercümelerini de yetersiz görmekte ve din kardeşlerine Kur'an'ın kolayca anlaşılması ve buyruklarının yerine getirilmesi konusunda yardımcı olmak için bu eserini kaleme aldığını ifade etmektedir (Şekevî 1989:1,2).

Mevlâzâde Şekevî, teknik açıdan eserinde aşağıdaki yolu izlemektedir:

- a. Sûrenin ismi ve numarası sayfanın üst tarafında verilmektedir.
- b. Besmeleden sonra, tefsiri yapılan sûrede kaç âyetin bulunduğu rakamla belirtilmektedir.
- c. Bir sayfanın içinde kaç âyetin tercüme ve tefsiri yapılacaktır; sayfanın üst tarafında çerçeve içinde âyetler yazılmakta, numaraları verilmekte ve âyetler kendilerine ait sıraları ile tercüme edilmektedir.
- d. Ayetlerin asıl tercümesi tırnak içinde verilmekte ve tefsirleri de özet olarak bu tırnakların dışında yapılmaktadır. Böylece yazar, âyetin tercümesi ile tefsirini birbirinden ayırmış olmaktadır.
- e. Sûrelerin bitiminde, o sûrenin fazileti ile ilgili hadislerin yalnızca mealini vermektedir.

Müellif, birtakım sûrelerin başlarında bulunan hurûf-ı mukattaalara da bazen mana vermektedir. Örneğin, Bakara sûresinin başındaki "elif-lâm-mîm" harflerini "*Menim o Allah ki, bilürem görürem*" (Şekevî 1989: I, 5). Yâsîn'i de: "*Evvelin ve âhîrinin seyyidi olan Peygamber*" (Şekevî 1989:11,23). Kâf sûresindeki "kâfi": "*AndolsunKâf dağına ki, yeryüzünde olan büyük dağlardandır*" şeklinde yorumlamaktadır (Şekevî 1989: II, 368).

Mir Muhammed Kerim Ağa ve Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevî'nin Arapça tefsirlere dayanarak yazdıkları bu iki önemli eserin dili biraz ağır olduğu için, bunları okuyup anlayabilmek Arap ve Fars dillerini bilmeyen günümüz Azerbaycan okuyucusu için oldukça zor olmaktadır (Memmedaliyev 1992; XXVIII).

Azerbaycanlı ilahiyatçılar tarafından yapılan bu Kur'an tercümeleeri, uzun yıllar gündemde olmayan İslamî araştırmalar için bir ışık olmuş ve bu konuya ilgi duyanları da cesaretlendirmiştir. Biz burada, gün geçtikçe artarak devam eden bu yöndeki eserlerin her birinden konumuzu doğrudan ilgilendirmediği için söz edecek değiliz. Bu arada incelememizin ana muhtevasına uygun sayılabilecek konulu bir Kur'an çalışmasına da değinmek istiyoruz. Bu çalışma, Ahmedağa Ahmedov tarafından hazırlanan, *Nükâtü'l-Kur'an* adını taşıyan ve iki kitap olarak 1994 yılında Baku'de yayınlanan bir eserdir. Burada edeb, terbiye, ahkâm, ahlâk ve ibret âyetleri üç bölüm halinde yorumlanmaktadır. Birinci bölüm; insanların görgü kurallarına uygun davranışlar sergilemesinin önemine, ikinci bölüm; ahlâk, ahkâm, nasihat, ibret vs.ye, üçüncü bölüm ise; Kur'an'da yer alan ilmî konulara ilişkin âyetlerin yorumlarına tahsis edilmiştir.

Müellif, birinci ve ikinci bölümde ele aldığı âyetleri birinci kitapta toplamakta ve ona *Nükâtü'l-Kur'an*, Kur'an'in ince meseleleri adını vermektedir. Üçüncü bölümde incelediği âyetleri ise, ikinci kitapta toplamakta ve bunu da *Esrâru'l-Kur'an*, Kur'an'in Sırları diye isimlendirmektedir. Eserde Kur'an âyetlerinin Arapça metni verilmemekte, yalnızca bunların doğru ve düzgün manaları, bunlarla ilgili konular ve açıklamalara yer verilmektedir.

Ahmedov, eserinde insan hayatının çeşitli boyutlarını ortaya koyan âyetler üzerinde durduğunu, Kur'an'da insanın hayatını kuşatan yönlerin her birine değinildiğini ve Kur'an'ın bunlar hakkında konuştuğunu belirtmektedir. O, temiz ve saf bir toplum kurmak için Allah ve ahiret inancının gönüllere yerleştirilmesinin şart olduğunu ve maneviyattan uzak, Çağdaş tabiat bilimlerinden habersiz olan inkarcılara da bu konulardan söz etmenin boş olduğunu söylemektedir. Yine de o bu kitabında, inatçılara gereken karşılıkların verilmesini hedef aldığını da açıkça belirtmektedir. Ahmedov, kitabını tertip ederken ilim, âdâb, ahlâk, terbiye, temizlik ve insan toplumunun saflığını sağlayan âyetleri alıp, onların tercüme ve şerhlerini vermeyi ve böylece kendini âlim sananlara da, Kur'an'ın asıl ilmî kitap olduğunu göstermeyi amaçladığını belirtmektedir (*Ahmedov 1994: I, 3-5*).

Ahmedov, bu eserinde kısa ve özlü bir biçimde ele aldığı, Kur'an'ın terbiye, ahlak, âdâb ve ilim âyetlerinin hepsinin bu kadarla sınırlı olmadığını, ancak kitabında ele aldığı âyetlerin doğrudan ve açık bir şekilde insanın terbiyesiyle ilgili olduğunu, aslına bakılırsa Kur'an'ın başından sonuna kadar insanı eğitip yetiştirmek maksadını güttüğünü belirtmektedir (*Ahmedov 1994:1, 182*).

Sonuç

Kur'an tercüme ve tefsirinin tarihî seyri içinde Azerbaycan'ın yerinin tespit edilebilmesi, ancak mevcut materyallerin incelenmesiyle mümkündür. Bunlar ise, bağımsızlık öncesi ve sonrasında ortaya çıkan eserlerdir. Sovyetler Birliği yönetimi ve sınırları içinde kalınan dönemlerde dinî ve kültürel baskılar bu yöndeki girişimleri zayıflatmış, yapılan az sayıdaki çalışmalar da uzun süre yayımlanma imkanı bulamamıştır. Bu süreçte Azerbaycan halkı, Rus mütercimlerin çoğu kez orijinal metni dikkate almadan başta Fransızca olmak üzere çeşitli Batı dillerindeki çeviri metinlerine dayanarak yaptığı Rusça çeviriler kanalıyla Kur'an'ı öğrenmek zorunda bırakılmışlardır.

Bu çevirilerin çoğu yetersizdir ve yanlışlarla doludur. Bu olumsuzluklarda Kur'an'ın Arapça aslından değil de Batı dillerindeki çevirilerden yapılmasının büyük bir etkisi vardır. Burada her iki mütercim yapıldığı yanlışlardan ortaya bir yanlışlar yumağı çıkmıştır. Bunun yanında Rus mütercimler, ülkelerinin izledikleri siyaset doğrultusunda Kur'an ve Müslümanlara karşı çoğu kez önyargılı olmuşlar ve gerçek durumu yansıtmaktan da oldukça uzak kalmışlardır.

Müslüman Türk topluluklarına âdeta dayatılıyormuş görünümü veren bu Çeviriler ve tek yönlü olarak telif edilmiş olan İslam ve Müslümanlarla ilgili eserler, bütün olumsuzluklarına rağmen onlar tarafından büyük bir ilgiyle karşılandığı gibi, onların, birlikte yaşadıkları toplum içinde de olumlu yönde tanınmalarına katkıda bulunmuştur. Çünkü bu eserleri okuyan farklı din mensupları, bu inançları benimseyip davranışlarına yansıtılabilenlerin kötü bir insan olamayacağını satır aralarından çıkarmışlar ve onlar hakkındaki olumsuz düşüncelerini yeniden gözden geçirmişlerdir.

Kur'an'ın Rusça çevirileriyle ilgili böyle bir olumsuz süreçten sonra, yeni bir dönem başlamış ve Rus mütercimler, Kur'an'ı artık Arapça metninden çevirme girişiminde bulunmuşlardır. Sablukov ve Kraçkovski bu girişimin öncülüğünü yaparak Kur'an'ı orijinal metninden Rusça'ya çevirmişlerdir. Birtakım kusur ve eksiklikleri bulunmasına rağmen bu çeviriler, bağımsızlık sonrasına kadar bu alanda büyük bir boşluğu doldurmuş ve Azerbaycan'da yaygın ve en çok okunan Kur'an çevirileri hâline gelmiştir.

Kur'an tercümesine yönelik çalışmalar, bağımsızlık sonrasında büyük bir hız kazanmış ve kısa sürede de bunların sayısı artmıştır. Bunlar arasında Vasim Memmedaliyev ve Ziya Bünyadov'un Azerbaycan diline yaptıkları Kur'an çevirisi hayli ilgi görmüş ve en çok okunan Kur'an meali olmuştur. Bu çeviriden sonra bir yıl sonra Azerbaycan dilinde *Neriman Kasımzâde'mn.* hazırladığı Kur'an çevirisi yayımlanmıştır. Mütercimmin yetersizliği nedeniyle bu çeviri fazla ilgi görmemiştir. Azerbaycan dilinde kiril alfabesiyle *İranlıların* hazırladığı bir Kur'an çevirisi de pek tutulmamıştır. Elimizdeki mevcut en yeni çeviri ise, Memmedhasan Ganioglu ve Tariyel Bilaloğlu'nun büyük bir emek ve özenle hazırlamış olduğu ve Latin alfabesinin kullanıldığı Kur'an çevirisidir.

Azerbaycan'lı âlimlerce kaleme alınan Kur'an tefsirleri oldukça muhtasar tutulmuş olan tercüme-tefsir biçimindeki çalışmalardır. Mir Muhammed Kerim Ağa ve Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevî'nin eserleri tercüme-tefsir yöntemiyle hazırlanmıştır. Azerbaycan'ın yetiştirdiği iki büyük müfessir, büyük oranda Osmanlı tefsir geleneği içinde kalmışlar, bilimsel düzeyi yüksek ve Kur'an'ın içeriğini özlü olarak yansıtabilen birer eser ortaya koyabilmişlerdir. Bu eserlerin ilk baskıları, Azerbaycan'ın bağımsızlığını yitirmesinden önce yapılmıştır. Bağımlılık döneminde geçirilen yıllar, pek çok alanda olduğu gibi Kur'an'ın tefsiri ve tercümesi ne yönekk çalışmalar açısından da kayıp yıllar olarak tarihte yerini almıştır.

Kaynakça

- AHMEDOV, Ahmedağa (1994), *Nükâtü'l-Kur'an*, I-IL Baku.
- AKDEMİR, Salih (1989)**, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümelere*, **Ankara**.
- ALİYEV, Rafik ve BÜNYADOV, Ziya (1994), *İslam Tarih, Felsefe, İbadetler*, Baku.
- AYDAR, Hidayet (1996)**, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, **İstanbul**.
- BLACHERE, Regis (1977), *Introduction Au Coran*, Paris.
- BÜNYADOV, Ziya ve MEMMEDALİYEV, Vasim (1992), *Kur'an-ı Kerim*, Baku.
- DOĞRUL, Ömer Rıza (1927), *Kur'an Nedir*, İstanbul.
- DOLUNAY, Ahmet (2000)**, *Gerçeğin Doğuşu Alevî Kur'an Tefsiri, I-II*, İstanbul.
- ERŞAHİN, Seyfettin (1996), "Sovyetler Birliğinde Kur'an'a Yaklaşımlar", *İslâmî Araştırmalar*, c. 9, sayı 1-2-3-4, s. 231-232, Ankara.
- GANIÖĞLU, Memmedhasan ve BİLALOĞLU, Tariyel (2000), *Kur'an-ı Kerim (Azerbaycan Diline Tercümesi İle)*, **Baku**.
- İNAN, Abdülkadir (1961)**, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere Üzerine Bir İnceleme*, **Ankara**.
- KERİM AĞA, Mir Muhammed (1904-1906), *Keşfu'l-Hakâyık an Nüketi'l-Ayâti ve'd-Dekâyık*, **Baku**.
- KESKİOĞLU, Osman (1989)**, *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, **Ankara**.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1981), *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.
- KRAÇKOVSKİ, İgnatij Yulionoviç (1991), *Koran*, Moskova.
- SABLUKOV, G. S. (1993), *Koran*, Kahire.
- ŞEKEVÎ, Muhammed Hasan Mollazâde (1990), *Kitâbu'l-Beyânfi Tefsiri'l-Kur'an*, **Baku**.
- TOĞAN, Z. Velidi (1971), *Kur'an ve Türkler*, İstanbul.

Popular Commentaries and Translations of the Qur'an in Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI

Abstrac: Turks, following the first period of their conversion to islam, Turks began to translate the source of their religion, the Quran into their native language and Azerbaijani scholars participated in this effort. Before the Russian conquest of Azerbaijan, Azerbaijani scholars used to follow Ottoman commentators' style in their translations and commentaries. After Russian invasion, because of difficult living conditions and oppression, they were not able to produce any valuable work. Meantime, rich Russian sources, which cannot be described as objective, were the only sources from which to learn their religion. As a result of this, one can find only translations of the Quran into Russian from western languages, especially French, bearing no reference to the original text. They were not reliable translations. Among the Russian translations only two were made directly from the Quran in its Arabic form and can be considered as trustvorthy. One of them was the translation of the famous Russian orientalist G. S. Sablukov, and the second was that of I. Y. Krackovvski. Two commentaries of two Azerbaijani authors written in their native languages before the invasion of Russia exist. These two works were published and are important in showing the degree of progress in their times. They are: Mir Muhammed Kerim Aga's Kesfu'l-Hakâyik an Nuketi'l-Ayati ve'd-Dekayik, and Muhammed Hasan Mevlâzâde Sekevi's, Kitabu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an. After Azerbaijan's independence, some efforts were made to translate the Quran into Azerbaijani language. We can mention Ziya Bunyadovv and Vasim Memmedaliyev's joint work as an example. This was published in 1992 in Baku and in 1997 in Ankara and filled a gap in the field. More works are expected.

Key words: Azerbaijan, Qur'an, Tafsir, Translation, Commentary

* *Erciyes University Faculty of Theology - KAYSERİ*
erdoganp@erciyes.edu.tr

Популярные Переводы и Комментарии к Корану в Азербайджане

Эрдоган ПАЗАРБАШИ, д.н., доцент

Резюме: Тюрки начали переводить Коран, основной источник их религии, на ранних этапах периода принятия ислама и азербайджанские ученые тоже работали в этом направлении. До того, как Азербайджан был включен в состав Советской России, азербайджанские теологи следовали османской традиции в плане перевода и комментариев к Корану. После потери независимости в годы кульминации религиозного и культурного давления завоевавшего государства, они оказались в очень тяжелой ситуации и не были в состоянии создать весомый труд. В это время религиозные познания основывались на литературе по исламу, в большом количестве написанной на русском языке и в то же время не обладающей объективностью. Большинство переводов Корана этого периода являются переводами с западноевропейских, в частности, с французского на русский, без учета оригинала и со множеством ошибок. В Азербайджане широко распространены два перевода на русский, в которых перевод был сделан с оригинала, то есть текста Корана на арабском, которые являются более успешными по сравнению с предыдущими переводами. Первый из них - это перевод известного русского востоковеда Г.С. Саблукова, а второй - И.Я. Крачковского. До захвата Азербайджана Россией бросаются в глаза комментарии к Корану, сделанные двумя азербайджанскими комментаторами Корана на родном языке. Один из них - это Кешфул-Хакайик ан Нукетил-Аяти вед-Декайик Мухаммеда Керим Ага, другой комментарий - Китабуль-Бейан фи Тефсирил-Куран Хасана Мевлазаде Шекеви. После обретения независимости, работы по переводу Корана на азербайджанский существенно увеличились. Среди этих работ совместный перевод Зия Буньядова и Васыма Меммедалиева, опубликованный в 1992 году в Баку и в 1997 году в Анкаре, заполнил значительную пустоту. Работы в этом направлении, увеличиваясь, продолжают.

Ключевые слова: Азербайджан, Коран, комментарий к Корану, перевод.